

Добрица
ЪОСИЪ

ВРЕМЕ
СМРТИ

КЪИГА IV

ИЗЛАЗАК

Copyright © 1979, Добрица Ћосић
Copyright © овог издања 2014, ЛАГУНА

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

ИЗЛАЗАК

Мајци Милки

Садржај

Глава прва	11
Глава друга	92
Глава трећа	159
Глава четврта	207
Глава пета	311
Глава шеста	355
Глава седма	407
Глава осма	471
Глава девета	535
<i>Еџилоџ</i>	609
Марко Крстић:	
<i>Време смрти</i> , данашњем читаоцу	643
О писцу	649

ГЛАВА ПРВА

1

Заробљеничка писма српских војника из аустроугарских логора 1915.

Из Гретига у Прокупље:

Драга мајко, сад можеш да заспиш. Овде где сам, пошћуно сам обезбеђен од целоџ светиа. Чува ме зид шри метира висок, поврх њега два реда бодљикавих жица и јошће јака сѣражарска посада. Али хвала Боџу милосћивом, ми можемо да гледамо у небеса...

Из Болдогасоња на Цетиње:

Драги оче! Овамо је била велика болест и мноџо је помрло нашијех Црноџораца, а Србијанаца ни броја се не зна. У нашем лоџору од 12 хиљада већ је умрло више од 5 хиљада, а у друџијем лаџерима од 16 хиљада умрло је по 9 хиљада, па по шоме можеће цијениће каква је болест међу нама

била. Ја сам боловао 2 и по мјесеца од шифуса, али да сам срећан не би ни преболијо...

Из Браунауа у Богатић:

Здраво, здраво Љубице, ево Љубо да ти књижу пратим из шамнице старе царевине. Љубо моја, љубиле те виле, не остави мога старог бабу, а још старију мајку, сачувај ми моју милу ћерку, док се јадан из ројства враћим, а ти пази да се јадна не превариш, јер се нећеш наносити главе. Љубице, баш у дванајест сати сваке ноћи да ме чекаш све док се не враћим, јер сам ти се велико огрешио кад сам догде доживио, беле косе до рамена, а и браде до близу појаса, црна ока а и густа брка, баш су мало изнад ува ситгли. А ти се не играј главом, шајно за мене нема. Здраво, сви укућани.

Из Маутхаузена у Зајечар:

Драга Лало, твоје карте су ретке као беле врране. Нас је овамо Бог заборавио, па заборавио нас и ви шамо.

Где је шај међународни уговор!? Где је ша одлука Хашке конференције!? Где је шај неприкосновени и свемоћни Бог!?

Уговори су писани да би Госиода прекратила време и нашла разонођења, а хартија је хартија и шри све! И речи су ветар, и цареви и министри зборе за ветар!

Са будућношћу је свршено, а наша деца расту... Хоће ли се неко наћи да помогне мојој деци – неће! Хоће ли нам неко пружити кору хлеба – неће! Хоће ли се неко на овоме свету жртвовати за неког – неће! Неће! Тај се није родио, нићи ће се икада шај родити!

Живим, што је вероватно истина, па ипак стварно нисам жив, јер овде се не зна ко је жив а ко је мртав. А ја

Њодједнако ѡрезирем и живої и смрти, као што ѡрезирем свети, васиону, Бога, штога милосивога Бога нарочио!

Из Нежидера у Велику Дренову:

Мајко, децо, жено, вамилијо и комшије, ја овамо живим као миш у шикве. У здравље.

Заробљеничка писма војника-Срба – мобилисаних у аустроугарску војску – који су били заробљени или се предали Русима и Италијанима.

Из Русије у Бачку:

Кад сам вам последњи пуш писао са пуша, онда смо очли у Карпате, и на дан 28. фебруара ујутро са зором у пет сати смо пошли на штурму на Руса, а нису знали ни официри како стоје Руси, а снег је био дебо јако, и заштим су подвикнули ура, и нас официри наћерају најред, и ја кад сам видијо шта је, ја се увашим једног јендека који је бијо јако дубок, јер сам се наго да ће нас Руси шући са свију сћрана како је и било. Кад смо ми сћали лармаћи, онда су Руси окренули пуцаћи и шући са свију сћрана, и на брежу сви изгинули и рањени, а ми сви који смо били у сурдуцима, ми нисмо знали куд нам треба ићи, и наједаред нас Руси ойколише и поващаше, и онда смо ушли у Русију...

Из Русије у Банат:

Примити искрени поздрав од вашег сина Сћевана, слаћког Радиног баце.

Ја сам фала Богу здрав изишо до данас, а киша кушума је на мене падала. Фала Богу кад сам шако прошао и у

велику Русију сџиџао. Тако желим и вама да сџе живи и здрави, моје слаџико и рођено друшџиво.

Чувајџе нашу слаџику кућу, и џазитџе на нашу радњу, и у здравље кукуруз обрали и жиџио џосејали...

Из Русије у Срем:

И сад сејо, ако си рада да чујеш ди сам и како сам. Ја сам заробљен 24. сепџтембра, у џеџшак, у зору... И сад, цуро, ја џи џисмо џишем, да се мени џи не надаш више...

Еј, Галиџијо, џроклетџо џи име,
О, у џебе ће младос да изџине,
Еј, сваки солдаџи бевел дочеко,
А шрајнел је из џоџа излетџо,
Леву руку џему је оцеко.

Из Русије у Срем:

Поздрављам маџтер, Смиљу, Жарка – деџу! деџу! и Сеју, и ко џод џиџа за мене. И жениџу моју несретџиџу – да ли ме сновиаш и да ли ми се надаш, и да ли ми се сада добро владаш!

Кућо моја, и дечиџе моја, џо је, жено, све божја воља.

Из Русије у Банат:

Сине мој, мили Каменко, да ли чуваш нашу сиротџињу, кућиџу нашу, и сџвари моје, и одело, особитџо оџаклија и кабаница ди се налази, и у каквом је сџању, да није већ све џоџируло, и да ли се сџуџац од куће још држи, и како је са Ружиџом, и да ли је бака добро чува. И оџеџ сине мој Каменко, џи си већ сад велички, а и мушка си сџрана, али шџа ће биџи са Ружиџом, женска сџрана, а и мајке нема...

Из Русије у Бачку:

Драга моја не мој да се срдиш ишћо на мене, ишћо ти ишћем ову фоттографију са овом женском, а не мој ни да ми замераш, у ишћем сам светију жено, ти мора се, јер од ње користиш имам, даје ми новаца, иере ме, сво удовољство као и код куће, нарани ме као голуба. Све ми за ово, ишћо ти ишћем, ошћошћи, јер ово је мене иренуждило у ишћем светију, али ако дођем жив кући, никога ја не могу волеишћи као тебе, ово ће све ироћи...

Из Италије у Америку:

Драги Рођаче Мићо, живијо и здраво бијо дај Боже са свом браћом Србима. Ја ти Рођаче, на Сочи иребедох Талијанима. А ти мој Мићо мораш Богу захвалишћи кад си ирефијо ишћо нијеси у ироклешћој Аустрији да не гледаш јаде ишћо курва Аустрија ради од нас Срба. У нас у Босни и Херцеговини је објесила хиљаде наше браће Срба, све најбоље људе, српске Попове, учитеље, Докторе и све научењаке... Тешко смо ми Срби ишћрадали, у затвору их има иреко 20 хиљада људи, жена и дјеце и Дјевојака. Па браћо, нас Србе војнике доћера у фронту да бранимо Аустрију, да бијемо нашу браћу Србијанце, Русе, Талијане, Французе, који се боре за иравду, али браћо, каква је курва Аустрија, нас, њезине иодајнике, Србе иовјешала, људе, жене и Дјецу, куће нам иошћалила, и још оће да је бранимо. Али Срби бјеже чим доћу до фронт, и ја сам иобјећо са још двојицом, овдје у Порто Маурицио нас има досћа Срба бјегунаца, а сви смо се иријавили у драговољце за Србију у рашћ ирошћив Аустрије...

Из Кијева у Ташкент:

Драги Илија! Овде имаде нас Сремаца досћа, али већма је из Босне, Банашћи и Бачке, има нас иреко 800 који смо се

писали у добровољце за Србију. Да знаш, Срби сви одлазе у добровољце да бране Србију, сви су дали молбу, иду и од ваше реџименте, скоро ће отићи један транспорт од 400 људи, а чујем до сада се пријавило 68 хиљада људи, има их и од других народности... Не одлажи Илија!

Из Одесе у Новгород:

Ово је поздрав од твоје браће свију, и Радо ми ти јављамо да идемо сви у Србију да је бранимо, Срби, Хрвати и Словени, и ако си оздравио да дођеш ома да пођеш и ти... Јер Србија је наш Отац и Мајка, Браћо и Сестрица, ко има у себи српску крв, куцнуо је час. Збогом. До видова.

(Ова писма и карте запленило је цензорско одељење „Gemeinsames Zentralnachweisbureau“ у Бечу.)

2

Милена Катић се прену из сањиве замишљености: подневном тишином августовске спарине букну граја и пође нишком улицом; радосни и болни врисци жена, шкрипа и лупа капија, дозиви, клопарање нанула и папуча по калдрми:

Поштар! – каже Милена и погледа мајку која чита, у плетеној наслоњачи, у хладу крушке.

Олга спусти књигу на крило и оста нема: ни Иван ни Вукашин нису одавно писали. А Најдан јој је јутрос тврдио да ће Србија ускоро бити прегажена.

Милена отрча на улицу, за њом потрчаше жене које су седеле испод ораха у заједничком дворишту.

Мама! И од Богдана, и од Ивана!

А од тате? – разочарано одложи књигу на згорелу траву.

Милена јој пружи Иванову карту и задуби се у читање Богдановог писма из Рама, са фронта на Дунаву...

Олга, дрхтећи, обема рукама држи карту и чита:

Нежидер, 20. јули, 1915.

Драђе моје, мама и сестрице, примио пакет, новац, две карте. Мени је сада најважније да ми поверујете: нисам несрећан. Несрећа је предрајно осећање и (три речи прецртао цензор). Писали ми Богдан и мој сувоборски сасилац Сава Марић. Ако устем овде да му пронађем браћа, имаћу и Наду. Јер звезде су заиста високо, не чује им се дисање (Да! са стране додао цензор). Молим ујка Најдана да ми преко Женев. Цр. кр. пошаље Дон Кихота на француском, али оба дела. Желим вам (наставак реченице прецртао цензор). Ваш Иван

Опет не одговара има ли наочаре. Опет ни реч о здрављу... Чујеш ли, Милена?

То значи да је добро и да има наочаре, мама.

Као да су му слова нешто крупнија но што су била на писмима из Скопља и са фронта, док је имао наочаре. И дрхтава, несигурна. Милена, погледај му рукопис.

Милена прочита још неколико Богданових реченица, па узе Иванову карту:

Рукопис му је сасвим нормалан. А то што каже о несрећи, није тачно. Ја тек сада знам шта је и срећа – врати мајци Иванову карту и узе поново да чита Богданово писмо.

Оздравио сам, мила моја, оздравио сам коначно! Ојети као пре болести осећам мирис биља, плодова, августовских ноћи. Пре неки дан, кад сам у зору пошао да обиђем мртве страве на обали Дунава, одједном ме жестоко, као експлозија, запахну мирис реке, врбака, муља, рибље крљушци

– пресао сам се од кијања! Дуго нисам веровао, па ми сузе линуше. Оздравио сам, људи! вероватно сам узвикнуо гласно и из све снаге сћао да удишем по свићање, по дунавску измаглицу, по огромну реку, цело Подунавље. Сагињао сам се и мирисао коров, свијао на уста кукурузне ресе, увлачио сам главу у шиквине вреже и врзине. Невероватно, је л' да?

Сећаш ли се колико сам био тужан што нисам осећао мирис расцветале дуње пред нашим прозором у Ваљеву? Оне наше дуње у коју си ти са поштеље саћима гледала, шућујући за својом ојалом косом. После болести крио сам од тебе паћу што нисам осећао мирис очевог воска и маминог јоргована. Био сам у себи бољак иако су ми ране зарасле, коса и бркови ојети порасли. Тада сам почео да схватам моћ команданата Гаврила Спанковића. Сада смем да ти кажем: он је волео животи више но што га воле све кукавице на свету! Често се присећам речи које ми је изговорио у својим последњим ноћима. Скућам их и срећујем по смислу, да их не поћубим у рачу. Ја, Милена, сада схватам да је тај моћни човек од живота највише волео оно што је људима најмање поћребно. То је, мислим, лепота.

И тако мени сада, као некад очев раскуван восак у великом казану, ојијајуће мирише Подунавље и лепота на измаку. Често ми дође да скинем униформу и заћливам Дунавом. Нека ме Немци заћу мићраљеским рафалима, кажем себи. Али, ја сам заљубљен и – само гледам реку! Каква је то срећа (овде сам, признајем, невернички проћућао реч – Боже), каква је то срећа мирисати зрело лепота, бити здрав као до рача и вољети Милену, Милену...!

Олга стоји и шири очи над Ивановом картом: несрећа је предратно осећање. А шта је ово што је с ратом настало, сине мој? Шта си ми то забрањено написао? Зар је данас забрањено то да се каже, зашто је Аустроугарску царевину страх од те речи?

Иза ње, под орахом, весело и плачно жаморе жене, гласно читајући писма од мужава, браће и синова, са фронта и из ропства.

Милена јој радосно прилази, жели да је загрли, али је пресече поглед који је први пут видела у болници једног јутра после ноћног дежурства и добро га запамтила. Засвагда. Па је помилова по коси, поћута и рече:

Мама, оздравила сам. Срећна сам... Смем то да ти кажем, и не сажаљевај ме више. Ох, како ми се живи... – Загрли је. – Живи ми се, мама. Осећам то као да сам прежднела, као онда у највећој ватри кад сам ти отела оно лонче воде...

Олга се извуче из Милениног загрљаја:

А баш си сигурна да Иванов рукопис није мало крупнији но иначе?

Сигурна сам, мама. – Смрачи се: – Зар не могу да те утешим?

Олга се спусти у наслоњачу.

Ни ти не можеш да ме утешиш. Ни ти.

Милена се сневесели. Али чује узвике:

Стигло писмо? Чије? – Душанка, њена другарица из Ваљева, журно долази и маше сунцобраном. Пре два дана дошла је да посети Милену, задржали је у гостима, она ће сутра натраг у ваљевску болницу, на дужност.

Не чека да чује од кога је стигло писмо:

Јаој, па то је невероватно! Невероватно, маме ми, истина је! – баца сунцобран. – Знате ли кога сам мало пре срела у парку? Не, не! То се, Милена, не погађа. Тетка Олга, замислите! Идем стазом поред Нишаве, ова језива врућина, нерасположена сам. И наједном, као да сањам, чујем, неко ме тихо зове. Глас сам му одмах препознала, али не верујем. А оно – с клупе устаје и благо ми се осмехује – доктор Радић! Часна реч, доктор Радић! Блед, блед, провиди се, очи му нарасле и још више поплавеле – засузише!...

Стајала сам као укопана, а он ми обема рукама узе руку... Ја, Милена, не знам како сам успела да останем на ногама. Невероватно, какав сан! Рекла сам да сам код вас у гостима и он ми рече да ће нас посетити после шест. Па ове муве су несношљиве! Чула сам у вароши да ни најстарији људи не памте овакву врућину и да небо мора да пукне...

Баш се радујем да видим доктора Радића – каже Милена. А тек ја? Како ћу ја да дочекам шест сати?

Читаћу ти Богданово писмо. А ти, мама, постави ручак, огладнела сам као пешак.

Олга без речи пође у своју избегличку собу.

3

Рубом коловоза главне нишке улице погурено се клатара Михајло Радић, као да не зна куда ће и шта ће. И не зна, иако иде у Министарство војске. Јутрос су му пријем код начелника одложили за пола два, а он се у страху од сусрета са Олгом Катић склонио у парк на најзабитије место, али се ни ту није спасао. Као да га је са псом тражила, на клупи у жбуну, нашла га, баш она, његова болничарка, Душанка! И Ваљево се опет утварно завртело у њему; груди су га заболеле од сећања. Страховао је од одласка у Ниш, одлучио се тек на станици, па и тада остао укопан неколико секунди пре но што је потрчао да се попне у воз који је кренуо. До шест има још пет сати, а када дође шест, шта ће онда? Како је смео тако, на Душанкин позив, да обећа посету?

Иако је подне, плочници су препуни цивила и војника, српских и савезничких официра, заробљених аустроугарских официра и војника, старих сељака и сељанки са торбама и корпама, чланова санитарских мисија из неколико европских земаља, дипломата, рањеника, Цигана,

продаваца сладоледа, новина и воћа, жена у црнини и жена са шареним сунцобранима и елегантним хаљинама и шеширима – а њему је све то само знојаво и зајапурено комешање светине, сулудо муљање ратне позадине на несној врућини, под ројевима мува и осица.

Око њега пљуште речи:

Људи, је л' стиго лед? Вечерас ће да стигну два вагона. Лаже, господо, идем од шефа станице. Лед стиже у два сата. Пала Варшава, одосмо у бестрагију! Не жмури више, Немци наступају на свим фронтovima. То је лаж! Жалосно, Србин, а дефетиста! Бугарске комите пале и убијају око Штипа. Апис ноћас стигао аутомобилом и завукао се негде. Кнез Трубецки и барон Сквити, један за другим, уђоше код Пашића. И Боп, и Бопа сам видео. Аустрија и Немачка гомилају трупе на Сави и Дунаву, кажем из прве руке. Кува се, кува, господо, кува се Србији црна каша у оба казана. Одложена истрага лиферантима опанака. Ма пусти државну кожу, своју чувај. Знате ли ви, компатриоти моји, данас је у мој дућан ушло преко двадесет госпођа и госпођица које су ми се обратиле на немачком. Српкиње уче немачки, јасно ти је који ветар дува. Кад ће лед да стигне, само ме то занима. Људи, а куд ћемо од оволиких мува? Изгришће нам носеве и очи. Лед!...

А он то једва чује од трескања: обогаљени војници, одрпанци без ногу и руку, са исцепаним шајкачама пред собом, седе по плочницима и својим војничким тесацима трескају о калдрму. Постиђен што у њиховим шајкачама види парадајз, паприку, крушку, у некој и комад хлеба, а ретко у којој и по неки грош, он спусти банку једном без обе руке, али тек кад стиже пред улаз у Министарство војске.

Дежурни му показа руком канцеларију начелника санитарске службе. Пред вратима застаде: зашто је у молби за премештај из ваљевске болнице навео здравствене разлоге, кад то данас нису никакви разлози? Кад би данас здравље

било озбиљан чинилац за вршење дужности, онда би бар половина српске војске морала бити проглашена неспособном за ратну службу. А чим другим да оправда своју жељу да се по истеку боловања не врати у Ваљево? Сећања, трауме, један неочекиван лични пораз, кога се то данас тиче? Јасно и одлучно: желим на фронт, да, у трупу.

Изволите, колега Радићу, чекам вас!

У отвореним вратима љубазно му се смешка, па се одједном уозбиљи – Паун Алексић: пред њим није онај несимпатични човекољубац и амбициозни реформатор, пред њим је исцрпљен и измучен тифусар, збуњени јадник који моли за премештај из Ваљева, било где, на било какву лекарску дужност.

Ја желим код начелника.

Пуковник је у Француској, на службеном путу. Ја га замењујем.

Не разумем.

Онда поново прочитајте потпис на акту којим сте позвани у Министарство.

Михајло Радић, сасвим смушено, извади из џепа акт и гласно прочита: „За начелника мајор др Паун Алексић“ – не диже поглед. Како је то могуће? Заиста, како је то могуће? – шапуће, гледа око себе. Није прочитао потпис, а тако је крупан и читак рукопис.

Могуће је. На овоме свету могуће је готово све, уважени колега.

Па ви сте окружни физикус у Пожаревцу?

Био сам. Али, примиче се зима и ја се селим ка југу.

Ка југу? – закорачи у канцеларију. – Сад разумем, онда нама нема спаса.

А ко сте то ви којима нема спаса?

То су они у рововима и ми у Ваљеву.

Таман посла да су такви као ви у рововима и у Ваљеву.

Верујем да јесу.

Верујете да Србија скаче на колац и бајонет, јури под гранате, лети у царство небеско... За вас је, господине Радићу, Србија оно што гине за слободу и једва чека да се жртвује. Је л' тако?

Михајло Радић га запањено гледа, као да га никад није видео, и није сасвим сигуран да се налази у Министарству војске.

Зашто ћутите, капетане?

Ја сам реконвалесцент. Можда је ово нека забуна.

Није. Све је на своме месту.

Не верујем.

Онда ме чујте. Та Србија о којој се гусли и брбља по новинама, та што се размеће жртвама, јунаштвом, та је погинула! Ње нема, господине Радићу. Нема је! Жртвовала се. Мртва је. А жива је Србија која бежи од јачег, која има памети да се склони од зла и несреће, која подваљује и царевима, и вашкама, и свакојаким лоповима. Којој ни под чијом петом није лоше. Да, да. Та Србија којој никакво зло ништа не може, то је, господине Радићу, моја отаџбина. А једног дана биће и ваша, чашћу вам јамчим.

Михајло Радић се ћутке помаче ка средини канцеларије, да буде макар даље од њега.

Паун Алексић затвори врата и седе за свој канцеларијски сто. Колебајући се између жеље да му још мало трља нос и сажаљења, зазвони дежурном и нареди да донесе кафу и коњак. Замоли Радића да седне и понуди га грчким цигаретама.

После болести још нисам пропушио.

Није могуће? Ви који сте жвакали дуван? Заиста не разумем.

Михајло Радић узме цигарету, а Паун Алексић му припали, нагло одобровољен Радићевим порицањем одлуке да не пуши. Та сламања „јаких“, та гажења „завета“ и „заклетви“, одувек су му причињавала нарочито задовољство.